

Tabarna/Labarna – imperiaalse idee refleksioon ühe hetiidi kuningliku tiitli näitel

Vladimir Sazonov

Siinse artikli eesmärk ei seisne pealkirjas mainitud sõnaga seotud filoloogiliste peensuste uurimises või sõna *tabarna* etimoloogilise päritolu väljaselgitamises, vaid selles, et näidata, kui tähtis koht oli sel hetiidi valitseja tiitlil Hetiidi kuningriigi titulatuuris 17.–13/12. sajandil e. Kr. Aga samas ei pääse me siiski päriselt ka filoloogilistest küsimustest.

Hetiidi kuningatiitlite hulgas oli esinduslik ja suurvürstlik, mõnes mõttes isegi „keiserlik” tiitel *tabarna/labarna*¹ (hetiidi kiilkirjas kirjutati see *ta-ba-ar-na*) lausa esikohal alates vanast Hetiidi riigi algusest (alates ca 1650. a. e. Kr.) kuni Hetiidi impeeriumi hävinguni ca 1190/1180. a. e. Kr. Kuningliku tiitlina esines *tabarna* esmakordselt juba Hetiidi kuningriigi algusaastatel – 17 saj. e. Kr.² Teame, et hetiidi kuningad – praegusel juhul vaid üksnes suurvürstid, kes valitsesid Hetiidi suurriiki, kasutasid mainitud tiitlit oma võimu ja kuningluse legitimeerimiseks väga agaralt.³

Käesolevat tiitlit leidub nii hetiidi-, palai- ja akkadikeelsetes kui ka kakskeelsetes tekstides, mis pärinevad Hattušast, Hetiidi kuningriigi pealinnast.⁴

Märkimisväärne on asjaolu, et valitsejat (kuningat), kes sellist tiitlit kandis, käsitleti hetiitide kuningate legendaarse esiisa Labarnase reinkarnatsioonina.⁵ J. G. Macqueen märgib selle kohta: „Sõna *T/Labarna* kasutas (a) varasel ajaloojärgul kuningas, siis tema poeg, enne kui too võttis endale nime Hattusilis, ja tema poeg, kes sai ta pärijaks, ent asendati Mursilise poolt; (b) kuningad kasutasid seda üldiselt oma eluajal, eriti rituaalidega seondunult. Selles valdkonnas oli see tihti seotud kuninganna tiitliga *tawanannas*, kusjuures mõlemad tunnustavad olevat omavahel seotud juba ammu ajast.”⁶

Siin jutuks oleva tiitli (*tabarna*) võtsid Hetiidi kuningad kasutusele hiljemalt 1650. a. paiku e. Kr. – seega ajal, mil Hetiidi kuning-

¹ H. Gonnert. *Tabarna. Favors des Dieux? – Hethitica VIII. Acta Anatolica*. (ed.) R. Lebrun, Peeters, Louvain-Paris, 1987, lk. 177–185; O. Soysal. On the Origin of the Royal Title *Tabarna/Labarna*. – *Anatolica* 2005, nr. 31, lk. 189–209; V. Sazonov. Hetiidi kuningate titulatuuri arengujoonest 17.–13. saj. e. Kr. – Eesti Akadeemilise Oriantaalseltsi Aastaraamat 2008, toimetajad T. Kulmar, I. Ude, 2009, lk. 38–39; *labarna-*, *tabarna*-kohta vt. ka The Hittite Dictionary of The Oriental Institute of the University of Chicago. Volume L-N, ed. by H.G. Güterbock and H.A. Hoffner. Published by The Oriental Institute of the University of Chicago, 1989, lk. 41–43; J.G. Macqueen. The Hattian Mythology and Hittite Monarchy, *Anatolian Studies* 9 (1959), lk. 181–182; vt. ka V. Sazonov. Die Königstitel und -epitheta in Assyrien, im Hethiterreich und in Nordsyrien (Ugarit, Emar, Karkemiš) in der mittellassyrischen Zeit: Strukturelle Gemeinsamkeiten, Unterschiede und gegenseitige Beeinflussung. Tartu University Press 2010, lk. 175–179.

² Vt. Mursilise I. titulatuuri kohta: I. Hoffmann. Erlaß Telepinus. Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg, 1984, lk. 12–13, rida 1.

³ J. G. Macqueen. The Hattian Mythology and Hittite Monarchy, lk. 182.

⁴ M. Valério. ‘Diktaian Master’. A Minoan Predecessor of Diktaian Zeus in Linear A? – *Kadmos*, nr. 46 (2007), lk. 4.

⁵ J. G. Macqueen. The Hattian Mythology and Hittite Monarchy, lk. 181.

⁶ J. G. Macqueen. The Hattian Mythology and Hittite Monarchy, lk. 182.

riigi Hattuša linnas valitses esimene kindlalt teadaolev ajalooline Hetiidi valitseja Hattušili I (1650–1620), kes tegigi Hetiidi kuningriigist suurriigi, nii et Hetiidi riigi piiriks põhjas sai Must meri ja lõunas Vahemeri. Hetiidid valitsesid nüüd piirkonda alates Vani järvest peaaegu kuni Egeuse piirkonnani, olles haaranud oma võimu alla enamiku tänapäeva Türgi aladest, üsnagi arvestava osa Põhja-Süüriast, mõned alad Põhja-Iraagi territooriumist ning mõnda aega oli nendest sõltuv ka Küpros. Oma hiilgeajal ulatus Hetiidi impeerium Izmirist (Smürnast) ja Mileetosest läänes Vani järveni idas. Suurriigi tippajal, Hetiidi kuninga Muršili I (1620–1590) valitsemisajal suudeti vallutada isegi Babüloonia kuningriik (Lõuna-Iraak). Alistades Babülioni, jõudsid hetiidid sinna, kus asub tänapäeva Bagdadi linn. Lõunas jõudsid hetiidid Kadešini. Hetiidi impeerium oli Šuppiluliuma I ajal 1340. aastaks umbes Bütsantsi (IX–X saj. piirides) suurune.

Hetiidi kuningas (sum. LUGAL, akk. *šarru*, het. *haššu-*), kes tähistas ennast tiitliga *tabarna*, kasutas lisaks sellele alati ka teist „suurvalitsejalikku” tiitlit LUGAL.GAL (akk. *šarru rabû*) – ‘suurkuningas’ – ning kuigi *tabarna* tiitli kasutamise näitas ta oma pärimist Labarnasest ja seda, et ta on tunnustatud kui ülemvalitseja üle terve Hattimaa, kelle võimu alla kuulus hulgaliselt erinevaid provintse, linnu, hõime ja vasallkuningriike Lõuna-, Ida- ja Kesk-Anatoolias ning ka Põhja-Süürias, siis kasutades tiitlit „suurkuningas” toonitas ta eelkõige oma positsiooni nii oma kuningriigi sisepoliitilises kui ka rahvusvahelises elus, kus seesuguse tiitli

kasutamine suurriikide valitsejate puhul oli Babüloonia ja Egiptuse kuningate puhul juba mitmeid sajandeid üsnagi tuntud võte. Seega on sõna *tabarna* oletatavasti legendaarse kuninga Labarnas I nimevormi muudetud versioon.⁷

Analoogse näitena võiks tuua Rooma keisririigist juba printsipaadi algusest (27 e. Kr. – 96. a. p. Kr.) pärit tiitlit *caesar*, mis sai alguse Rooma eluaegse diktaatori Julius Caesari nimest. Tiitlit *caesar* võis printsipaadi ajal kanda vaid kõrgeim võimukandja Rooma impeeriumis ja selleks oli alates keiser Octavianusest *imperator* ehk *pinceps*.⁸ Samuti nagu tiitlil *caesar*, oli „keiserlik” tähendus ka tiitlil *tabarna/labarna* ‘suurkuningas’, ‘kuningate kuningas’ ehk ‘impeeriumi valitseja’. Sisuliselt seisis Hetiidi suurkuningad, kes kasutasid tiitlit *tabarna*, samal hierarhiaastmel Rooma imperaatorite ja Bütsantsi keisritega. *Tabarna* tiitli kasutuselevõtmisega toonitas Hetiidi kuningas oma ülemvõimu teiste kuningate ja valitsejate üle, taotledes sisuliselt kuningate kuninga ehk maailmavalitseja staatust, mis hiljem väljendus väga otseselt juba Tiuthalija IV ajal, kes 13. saj. hakkas kasutama muistset Mesopotaamia päritolu universalistlikku tiitlit LUGAL.GAL ehk *šar kiššati* – ‘universumi kuningas’ või ‘kõiksuse kuningas’.⁹ Boğazköy künka (hetiidi k. Hattuša) väljakaevamistel avastati savist bulla, millel oli ühe Hetiidi kuninga pitsatijäljend, mida dateeritakse 13. saj. e. Kr. Sellel pitsatil olev tekst kõlab järgmiselt: „Minu Päikese (majesteedi), Tuthalija, suurkuninga, maailma kuninga pitsat.”¹⁰ Seega kuulus pitsat mitte kellelegi muule kui Tuthalija IV-le,

⁷ Vt. J. Puhvel. *Epilecta Indoeropaea*. – *Opuscula Selecta Annis 1978–2001 Excusa Imprimis ad Res Anatolicas Attinentia*. Innsbruck. 2002, lk. 131: „*Tabarna* sometimes alternates with the paradigmatically inflected variant from *La-ba-ar-na-as* (with fonetic d/l fluctacion, as in e.g. English *tongue* vs. Latin *lingua*)”. Labarnase kohta vt. ka J. G. Macqueen. *The Hattian Mythology and Hittite Monarchy*, lk. 180–184.

⁸ Printsipaadi kohta vt. Chr. S. Mackay. *Ancient Rome. A Military and Political History*. Cambridge University Press, 2007, lk. 177–260; N. A. Maškin. *Principat Avgusta. Proisxoždenie i social'naja suščnost'*. Akademija Nauk SSSR, Institut istorii, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskva–Leningrad, 1949.

⁹ Vt. H. Gonnet. *La titulature royale hittite au IIe millénaire avant J.-C.* – *Hethitica III*, (ed.) E. Laroche, E. Neu, Y. Duhoux, G. Jacquois, R. Lebrun. Louvain, 1979, lk. 24.

¹⁰ W. Fauth. *Sonnengottheit (dUTU) und „Königliche Sonne” (dUTU-ši) bei den Hethitern*. – *Festschrift für Claude F. A. Schaeffer zum 80. Geburtstag am 6. März 1979*, Ugarit-Forschungen: Internationales Jahrbuch für die Altertumskunde Syrien-Palästinas, Herausg. von K. Berghof, M. Dietrich, O. Loretz, Band 11. Verlag Butzon&Bercker Kevelaer, Neukirchener Verlag, Neukirchen Vluyn, 1979, lk. 227.

kes oli *tabarna*, 'suurkuningas', ning kes pidas end maailma ehk universumi valitsejaks.

Pole kahtlust, et „universumi isand”, „maailma kuningas” ehk „kõiksuse valitseja” on üldse üsnagi arhailine idee ja pole leiutatud hetiiide poolt. See oli pärit juba Akkadi impeeriumist ca 2300. a. e. Kr.¹¹ Maailma-valitsemise idee oli hetiiidele tuntud juba ammu – alates Hetiidi suurriigi rajamisest 17. sajandil, võimalik, et varemgi, kuid selgelt ja väga otseselt sõnastati see alles Hetiidi impeeriumi lõppjärgus – 13. sajandi teisel poolel. Teatavat kaudset pretensiooni „kunigate kuninga” või „kõikide vürstide vürsti” staatusele võib oletatavasti näha juba Neša kuninga Anittase titulatuuris, kes oli hetiiit ja kes elas 18. sajandi keskpaigas, seega umbes sadakond aastat juba enne Hetiidi suuriigi rajamist.

Hetitoloogias hakati üsna varsti pärast selle süüdi 20. sajandi esimesest poolest alates tiitlit *tabarna* võrdlema tiitliga „keiser” (*caesar*), mida Rooma keisritest kasutas esimesena imperaator Octavianus Augustus (*princeps* al. 27 a. e. Kr. kuni 14. a. p. Kr.). Hiljem kasvas tiitlist *caesar* välja Saksa keisrite tiitel *Kaiser* ja ka venekeelne „tšaar” (*царь*).¹² *Tabarna* suri aga tiitlina välja koos hetiiide kadumisega ajalooareenilt.

Türgi hetitoloog Oğuz Soysal, kes 2005.

aastal avaldas uurimuse *tabarna*'st, kirjutab järgnevalt: „Peaaegu kõik Hetiidi kuningad kandsid impeeriumi lõpuni tiitlit *tabarna*/*labarna*. Erandiks oli vaid mitteseletatav vana traditsiooni katkemine hetiidi kuninglikel pitsatitel Šuppiluliuma I ning tema otseste järeltulijate Arnuvanda II, Muršili II and Muvatali II valitsemisaegadel.”¹³ Nagu juba mainitud, nimetas esimene varajane hetiidi kuningas Hattušili I ennast *tabarna* LUGAL.GAL (*tabarna* 'suurkuningas') või LUGAL.GAL *tabarna* (suurkuningas *tabarna*).¹⁴ Seega seisis tiitel „suurkuningas” tavaliselt Hetiidi suurkuningate titulatuuris *tabarna* kõrval – kas selle ees või taga või oli nende kahe tiitli vahel kuninga nimi.

Siin mõningaid näited *tabarna* ja LUGAL.GAL kasutamise kohta Hetiidi kuningate seas:

Näide 1: Hattušili III – ^mTa-ba-ar-na ^mHa-at-tu-ši-li LUGAL.GAL¹⁵ – „*tabarna*, Hattušili, suurkuningas”.

Näide 2: Šuppiluliuma I – H: ^dUTU^{ši} KÜG. TÚL-ma L/Tabarna LUGAL.GAL¹⁶ – „Minu Päike, Šuppiluliuma, *tabarna*, suurkuningas”.

Näide 3: Hattušili III – K: NA4.KIŠIB ^mta-b[a-ar-na ^mHa-tu-ši-l]i LUGAL.GAL¹⁷ – „*tabarna* Hattušili, suurkuningas”.

¹¹ I. M. Djakonov. Obščestvennyj i gosudratsvennyj stroj Drevnego Dvureč'ja. Šumer, Izdatel'stvo vostočnoj literatury, Moskva, 1959, lk. 222; J. N. Postgate. Royal Ideology and State Administration in Sumer and Akkad. – Civilizations of the Ancient Near East, (ed.) J. M. Sasson. Volume 1. Charles Scribner's Sons, New York, 1995, lk. 401; S. Stadnikov. Vana Egiptuse kultuurilugu. Valitud artikleid, tõlkeid ja esseid. Kodutrükk, Tallinn, 1998, lk. 132.

¹² Vt. lähemalt O. Soysal. On the Origin of the Royal Title *Tabarna* / *Labarna*, lk. 189–190; vt. ka J. Tischler. *Labarna*. – E. Neu, C. Rüster (eds.). Documentum Asia Minoris Antiquae, Wiesbaden, 1988, lk. 348; vt. A. Goetze. Kleinasien. – Handbuch der Altertumswissenschaft, begründet von I. von Müller, erweitert von W. Otto, fortgeführt von H. Bengtson, Dritte Abteilung, Erster Teil, Dritter Band, Dritter Abschnitt, Erster Unterabschnitt, Kulturgeschichte des Alten Orients, Zweite, neubearbeitete Auflage. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1957, lk. 88.

¹³ O. Soysal. On the Origin of the Royal Title *Tabarna* / *Labarna* Soysal, lk. 189.

¹⁴ D. F. Easton. Hittite Land Donations and *Tabarna* Seals. – JSC 33 (1981), lk. 28: „Hattusilis I viitab endale kahtemoodi: LUGAL.GAL *Tabarna* (tekstides) ja *Tabarna* LUGAL.GAL (Inandiki pitsiril). Kõige lihtsamate *tabarna*-titulatuuride jaoks on *Tabarna* LUGAL.GAL hiljem aktsepteeritud tavapärase vormina.”

¹⁵ A. Götze. Hattušilis. Der Bericht über seine Thronbesteigung nebst den Paralleltexten. – Mitteilungen der Vorderasiatisch-Ägyptischen Gesellschaft 29,3/ Hethitische Texte in Umschrift mit Übersetzung und Erläuterungen 1. Leipzig, 1925, II, §1, rida 1, lk. 6.

¹⁶ Th. Beran. Die hethitische Glyptik aus Boğazköy, I. Teil, Die Sigel und Sigelabdrücke der vor- und althethitischen Perioden und die Siegel der hethitischen Grosskönige. Verlag Gebr. Mann, Berlin, 1967, lk. 35, 165–375/d – Tafel VI.

¹⁷ Samas, lk. 37, 186–1003/f – Tafel VII.

Näide 4: ilmselt Tuthalija IV – UTU^{ši} HUR.SAGTU L/Tabarna LUGAL.GAL¹⁸ – „Minu Päike, Tuthalija, *tabarna*, suurkuningas”.

Näide 5: Šuppiluliuma I – N[A4.KIŠIB *ta-ba-ar-na* ^mšu-up-pí-lu-li-u-ma L]UGAL.GAL UR.SAG¹⁹ – „*tabarna* Šuppiluliuma, suurkuninga, kangelase pitsat”.

Nagu näeme, esinevad need tiitlid suuremalt jaolt erinevates kombinatsioonides – järgnevalt: *tabarna* (kuningas X) LUGAL.GAL või X *tabarna* LUGAL.GAL

Kuna tiitel „suurkuningas” – LUGAL.GAL esineb koos *tabarnaga* väga tihti ja *tabarna* LUGAL.GAL või LUGAL.GAL või *tabarna* (X kuningas) LUGAL.GAL on muutunud lausa kinnisväljendiks, siis tasuks rääkida paari sõnaga ka tiitlist LUGAL.GAL.

Tiitel LUGAL.GAL²⁰ – ‘suurkuningas’, mille akkadikeelseks vasteks oli *šarru(m) rabu(m)*²¹, esineb tihti koos tiitliga *tabarna*. Juba Hetiidi kuningriigi legendaarne rajaja Labarnas I (pole kahjuks teada, kas ta oli ajalooline isik) võis juba ennast nimetada „suurkuningaks”, vähemalt nimetas teda nii üks viimaseid Varase Hetiidi kuningriigi kuningaid Telepinu (1525–1500) oma „Telepinu seadluses”.²² Telepinu eelkäija Hetiidi kuningate troonil Hattušili I (1650–1620) ajast on säilinud akkadi-hetiidi kakskeelne tekst, mis on tuntud „Hattušili I testamendi” nime all ning seal on

Hetiidi kuningat samuti nimetatud suurkuningaks ja *tabarnaks* (LUGAL GAL Tabarna).²³

Kuningas Telepinu (1620–1590) kasutas enda kohta tiitlit *ta-ba-ar-na* ^m*Te-le-pi-nu* LUGAL GAL – „*tabarna* Telepinu, suurkuningas”.²⁴ Oma esivanemat Labarnat nimetas Telepinu juba nagu LUGAL.GAL ehk siis „suurkuningaks”. Labarnasest aga kirjutas Telepinu järgnevalt:

1. UM-MA *ta-ba-ar-na* ^m*Te-le-pi-nu* LUGAL.GAL
2. *ka-ru-ú* ^m*La-ba-ar-na-aš* LUGAL.GAL *e-eš-ta na-pa* DUMU^{MEŠ}-ŠU
3. ^{LÚ}MEŠ *ga-e-na-aš-še-eš-ša* LUM^{MEŠ} *ha-aš-ša-an-na-aš-ša-aš* Û ERIN^{MEŠ}-ŠU
4. *ta-ru-up-pa-an-te-eš e-eš-ir*
5. *nu ut-ne-e te-pu e-eš-ta ku-va-at-ta-aš la-ah-ha-ma pa-iz-zi*
6. *nu* ^{LÚ}KÚR-an *ut-ne-e ku-ut-ta-ni-it tar-ah-ha-an har-ta*
7. *nu ut-ne-e har-ni-in-ki-iš-ki-it nu ut-ne-e ar-ha tar-ra-nu-ut*
8. *nu-uš a-ru-na-aš ir-hu-uš i-e-it ma-a-na-aš la-ah-ha-az-ma* EGIR-pa *ú-iz-zi*.
9. *nu* DUMU^{MEŠ}-ŠU *ku-iš-ša ku-va-at-ta ut-ne-e pa-iz-zi*
10. ^{URU}Hu-u-piš-na ^{URU}Tu-u-va-nu-va ^{URU}Ne-na-aš-ša ^{URU}La-a-an-da ^{URU}Za-al-la-ra
11. ^{URU}Pár-šu-ha-an-ta ^{URU}Lu-u-uš-na *nu ut-ne-e ma-ni-ja-ah-hi-eš-ki-ir*.²⁵

¹⁸ Samas, lk. 37, 190–277/d – Tafel 13 und VIII.

¹⁹ Samas, lk. 40, 211–622/f – Tafel IX.

²⁰ Vt. V. Sazonov. Hetiidi kuningate titulatuuri arengujoontest 17.–13. saj. e. Kr., lk. 39–41.

²¹ LUGAL GAL-i vasteks akkadi keeles oli *šarru(m) rabu(m)*. Seda tiitlit kasutasid mitmed valitsejad Mesopotaamias ja Anatooolias. Hetiidi valitsejad Hattušili I, Telepinu, Suppiluliuma, Muvatali, Hattušili III (M.-J. Seux. *Épithètes royales akkadiennes et sumériennes*. – Ouvrage publié avec le concours du Centre National de la Recherche Scientifique, Letouzey et Ané – Paris, 1967, lk. 298–299). Näiteks Babüloonia kuningad Kurigalzu I, Burna-buriaš II jne (M.-J. Seux. *Épithètes royales akkadiennes et sumériennes*, lk. 299.) Hilisemal ajal I aastatuhandel e. Kr. nimetas ennast nii näiteks Babüloonia kuningas Nabonid (556–539) ja ka Ahhemeniidide impeeriumi rajaja Kyros (558–530) ning mitmed teised Ahhemeniidide valitsejad. (M.-J. Seux. *Épithètes royales akkadiennes et sumériennes*, lk. 299) Assüürias pretendeerisid „suurkuninga” staatusele alguses Šamši-Adad I, seejärel Kesk-Assüüria kuningas Aššuruballit I ning terve rida hilisemaid Kesk- ja Uus-Assüüria valitsejaid. (M.-J. Seux. *Épithètes royales akkadiennes et sumériennes*, lk. 300)

²² I. Hoffmann. Erlaß Telepinus Hoffmann, lk. 12–13, rida 2.

²³ vt. Jörg Klinger. Tõlget („Das Testament Hattušilis I.”) TUAT 2005, 142: (II 1). Vt. samuti akkadi- ja hetiidi keelseid transliteratsioone – Friedrich 1967, lk 61, Kol. I, rida 1: [LUGAL GAL T]a-ba-ar-na... ja Kol II, LU[GAL GA]L Ta-ba-ar-na... Hattušili I testamendi originaali vt. 2 BoTU 8 = KUB I 16.

²⁴ I. Hoffmann. Erlaß Telepinus, lk. 12–13, rida 1.

²⁵ I. Hoffmann. Erlaß Telepinus, lk. 12–13, read 1-11; J. Friedrich. Hethitisches Wörterbuch, lk. 57, tulp I, read 1-11.

Tõlge:

1. *Järgmisel viisil kõneleb kuningas (tabarna) Telepinu, suurkuningas:*
2. *Varesemal ajal oli Labarnas suurkuningas. Siis olid tema pojad, tema vennad*
- 3.-4. *langud, sugulased ja sõjamehed üheskoos (ühendatud)*
- 5-6. *Maa oli väike. Kuhu ta ka sõjaretke läks, oli ta vaenlaste üle tugeva käega võidutsenud*
7. *Ta hävitas järgemööda maid ja tegi neid nõrgaks (võimetuks)*
8. *Ta vallutas neid merepiirideni.*
- 9.-11. *Aga siis kui ta sõjaretkelt tagasi tuli, läksid ta pojad igäiks igale maale, (linnadesse) Hupišnasse, Tuwanuwasse, Landasse, Zallarasse, Paršuhantasse, Lušnasse, ja seal valitsesid nad (pikka aega) maad.²⁶*

Tiitli LUGAL.GAL – „Suurkuningas” puhul on tegemist orientaalse mõjutusega²⁷ – nimelt on see pärit Mesopotaamiast.

Nagu näha, toimis Hetiidi riik järgmiselt: tähtsaim oli „Hattimaa kuningas” (LUGAL KUR ^{uru}Hatti), kes valitses piirkonda Hattuša linna ümber, kuid lisaks sellele allusid talle mitmed vasallkuningad, hulk provintse ning sadu linna Anatoolias ja Põhja-Süürias, sh. näiteks Karkemiš, Hakpišša, Emar, Halab ja paljud teised vasallkuningriigid või provintsid, kus valitsesid kuninga vennad, pojad, sugulased jne. Näiteks on teada, et Hetiidi kuninga Muršili II²⁸ vend Šar-kušuh valitses kümme aastat edukalt Karkemišis, olles seal asehaldur.²⁹ Hattušili III oli enne seda, kui sai

kogu Hetiidi impeeriumi kuningaks, mõnda aega Hakpišša kuningas.³⁰

Kuid *tabarna* puhul tekib küsimus: mis päritolu tiitliga on tegemist? Kuna hetiidid olid indoeurooplased, kuid samas sisserrändajad, kes olid tulnud Anatooliasse arvatavasti III eelkristlikul aastatuhandel, siis võis see tiitel olla nii indoeuroopa päritolu kui ka hatti-pärane, sest hattid, kes polnud indoeurooplased, elasid enne hetiiite Anatoolias pikka aega ja hetiidid „laenasid” neilt päris palju kultuurinähtusi, mõisteid, sõnu, jumalusi jne. Seetõttu kerkibki üles küsimus, kas *tabarna* on indoeuroopa või hatti päriolu tiitel. Teaduslikud diskussioonid sel teemal, ja vahel üsnagi teravad, tekkisid juba 1920-ndatel aastatel, mil hetitoloogia teadusena oli alles sündinud.³¹

On välja pakutud erinevaid hüpoteese sõna *tabarna* võimaliku päritolu kohta. Need hüpoteesid klassifitseeris 1988. a. Johann Tischler: 1) onomastilised teooriad (*labarna* – algselt isikunimi, ühe kuninga nimi); 2) apellatiivsed teooriad (*labarna* – nagu apellatiiv „valitseja”). Omakorda jagunevad ka apellatiivsed teooriad: a) substraatteooriad (oletatakse, et tiitel *tabarna* on pärit protohatti keelest); b) indogermaani teooria (*labarna/tabarna* kui indoeuroopa päritolu sõna); c) nn. „kultuuri- ja rännuteooriad” (pakutakse, et *labarna* on tiitel, mis tuli väljastpoolt ega kuulu Anatoolia kultuuriruumi).³²

Jaan Puhvel arvab, et nii *tabarna* („kuningas”) kui ka teine tähtis kuninglik tiitel *tavananna* („kuninganna”) on indoeuroopa päritolu. Puhvel toob välja terve rea etümo-

²⁶ Võrdle Jaan Puhveli tõlkega: „Telepinuse Seadlus”. – Muinasaja kirjanduse antoloogia, koostanud A. Annus, Tlk. A. Annus A., M. Heltzer, K. Kasemaa, U. Masing, J. Puhvel, V. Sazonov, S. Stadnikov, S.-E. Soosaar, R. Veede. Varrak. Tallinn, 2005, lk. 205.

²⁷ A. Götze. Hattušilis, lk. 88.

²⁸ Muršili II annaale vt. itaaliakeelses tõlkes – G. F. del Monte. L'annalistica ittita, Testi del Vicino Oriente antico, 4 Letterature dell'Asia Minore a cura di Fiorella Imparati, 2 L'annalistica ittita, Paideia Editrice, Brescia, 1993, lk. 73–131.

²⁹ O. R. Garni. Xetty, razrušiteli Vavilona. Zentrpoligraf, Moskva, 2002, lk. 49.

³⁰ A. V. Volkov, N. N. Nepomnjaščij. Xetty, neizvestnaja imperija Maloj Azii. Veče, Moskva, 2004, lk. 170.

³¹ *Tabarna/labarna* küsimustega tegeleti juba 1920-ndatel – vt. nt. E. Forrer. Die Inschriften und Sprachen des Hatti-Reiches. – ZDMG 76, lk. 183.

³² J. Tischler. *Labarna*, lk. 348.

loogilisi seiku selle teooria toetuseks.³³ Sõna *tabarna* etümoloogia pärineb luuvi sõnast *tapar* – ‘valitsema, juhtima’.³⁴ Hilisemates hetiidikeelsetes tekstides esineb see kujul *tapar(r)iya*-.³⁵ J. Friedrich tõlkis selle sõna oma sõnastikus („Hethitisches Wörterbuch”, 1952) kui ‘juhtima, haldama, valitsema’.³⁶ J. G. Macqueen kirjutab tiitli *tabarna* kohta järgmiselt: „See siiski ei seleta sufiksist *-na* kui *nomen agentis*’e lõppu.”³⁷

Miguel Valério kirjutab: „*Tabarna-/labarna*-ga on seotud luuviidse hetiidi sõnaga *tapar* – ‘valitsema’, mida kasutati hilisemates hetiidi tekstides kui *tapar(r)iya*-'id’, – mis oli kaunistatud *Glossenkeil*’iga (spetsiaalse seletava kiilkirja märgiga) ja luuvi keele verbilõpudega. Sugulassõnadeks on *tap(a)ramman* – ‘valitsev, administreeriv’ ja *tapa(a)rammahit* – ‘valituspositsioon’. Seega tundub, et hetiidi tiitel oli laenatud luuvi keelest, eeldusel, mis välistab selle hatti päritolu, sest puuduvad igasugused jäljed keelelistest kontaktidest hatti ja luuvi keelte vahel (*loc. cit.*). Kuid sõnadel *tabarna-/labarna* ja nende sugulassõnadel puudub ka otsene indoeuroopa etümoloogia: Eicheri ettepanek (1975: 81) seostada seda protoindoeuroopa sõnaga **dhab(h)ro-*

no- ‘*Herr über Tüchtigen / Mannen*’ (vrd. vana kirikuslaavi sõnaga *добрѣ* ‘hea’; ladina *faber* ‘osav’; uus ülemsaksa *tapfer* ‘vapper’ jne.) ei ole veenev ning jätab alles semantilised ja morfoloogilised probleemid.”³⁸

Aga juhul kui *tabarna* pole hetiidi (indoeuroopa) päritolu sõna, siis peaks see olema lokaalne hatti tiitel. S. Bin-Nun arvab, et *tabarna* puhul, nagu ka *tavananna* puhul, on tegemist hatti päritolu tiitlitega.³⁹ Seda hüpoteesi on paljude uurijate poolt edasi arendatud. Kuid juba 1958. aastal väitis Oliver R. Gurney oma artiklis „*Hittite kingship*”, et *tabarna* peab olema hatti sõna, mille hiljem hetiidid üle võtsid.⁴⁰ Seda „hatti” hüpoteesi toetas ka Friedrich Cornelius oma artiklis „*Das hethitische Königtum verglichen mit dem Königtum der sprachverwandten Völker*” (1974), kus Cornelius kirjutab: „Seevastu kuninglik tiitel *labarna/tabarna* on teadupärast hattipärane.”⁴¹

Üks viimaseid uurimusi selle tiitli kohta on O. Soysali artikkel, mis ilmus 2005. aastal, milles Soysal toob välja soliidseid argumente hatti teooria toetuseks.⁴² O. Soysali argumentatsioon, mis tugineb paljudele hatti sõnadele, on veenev. Oma artikli resümees kirjutab ta:

³³ J. Puhvel. *Epilecta Indoeropaea*, lk. 140: „Igal juhul võivad *Tabarnas* ja *Tawanannas* olla formaalselt seletatud kui indoeuroopa sõnad. Esiteks juba Heiner Eichner (in H. Rix [ed.], *Flexion und Wortbildung* [Wiesbaden, 1975], 81) pakkus välja sõna **Dhabhronos* rekonstrueerimise, sidus kokku denominatiivse sõnaga *tapariya* – ‘valitsema, käskima’, võrdles vana kirikuslaavikeelse sõnaga *dobru* ‘ἀγαθός, καλός’ ja ladinakeelse *faber*, armeenia *darbin* ‘sepp’, ja tõlkis kui ‘Herr über die Tüchtigen’, indoeuroopa valitsejasufiksiga *-no* – nagu ladinakeelne *dominus*.”

³⁴ J. G. Macqueen. *The Hattian Mythology and Hittite Monarchy*, lk. 182; Tischler. *Samas*, lk. 352.

³⁵ M. Valério. ‘Diktaian Master’, lk. 4.

³⁶ J. Friedrich. *Hethitisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1952–1954, lk. 210.

³⁷ J. G. Macqueen. *The Hattian Mythology and Hittite Monarchy* Macqueen, lk. 182.

³⁸ M. Valério. ‘Diktaian Master’, lk. 4.

³⁹ S. R. Bin-Nun. *The Tawananna in the Hittite Kingdom*. – *Texte der Hethiter*, Hrsg. von A. Kammenhuber, Heft 5, Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg, 1975, lk. 32: „Hiljuti on professor Kammenhuber esitanud mõned veenvad argumendid seoses sõnadega *L/Tabarna*, oletades, et see ei olnud hatti keeles isikunimi, vaid sõna „valitseja” apellatiivne tähendus. See meenutab Sturtevant’i varasemat ettepanekut, et mõiste pärineb luuvi sõna tüvest *tapar* ‘valitsema, administreerima’. Ent kuna see eksisteerib juba hatti keeles, siis peab seda seletama kui hatti sõna. Kammenhuber järeldas *Tabarna* ja *Tawananna* üheaegsest eksisteerimisest, et viimane tähendas hatti keeles „naissoost valitseja” ja et ta oli *Tabarna* võrdväärne paariline. Kuid see on küsitav.”

⁴⁰ O. R. Gurney. *Hittite Kingship*. – *Myth, Ritual and Kingship, Essays on the Theory and Practice of Kingship in the Ancient Near East and in Israel*, ed. by. S. H. Hooke, Oxford University Press, At the Clarendon Press, Printed in Great Britain, 1958, lk. 114–115.

⁴¹ F. Cornelius. *Das hethitische Königtum verglichen mit dem Königtum des sprachverwandten Völker*. – Paul Garelli (Ed.), *Le Palais et la Royauté (Archéologie et Civilisation)* – XIXe Rencontre Assyriologique Internationale. *CRRAI 19*, Paris, 1971, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, S.A., Paris, 1974, lk. 323.

⁴² O. Soysal. *On the Origin of the Royal Title Tabarna / Labarna*, lk. 189–209.

„Kokkuvõtteks võime väita, et kuningliku tiitli *tabarna* päritolu võib kindlalt pidada hatti omaks, sest nüüd saab seda tähenduslikult tõlgendada hatti leksikoni abil. Lahendamata küsimusteks jääb veel protsess, mille käigus hetiidid (või luuvilased) löid *labarna* ja *labarna* suhted *tabarnaga*. Hüpotees kahe sõna vahelise sool põhineva transformatsiooni osas peab ootama tuge uutelt dokumentidelt ja muistse Anatoolia onomastika tulevastelt uuringutelt.”⁴³

Nii on olemas väga palju erinevaid arvamusi *tabarna* tiitli päritolu kohta, kuid tänaseni pole ükski teooria saavutanud ülekaalu. Seega ei saa kindlalt väita, kas see tiitel on hetidi, hatti või muud päritolu ja selle algupära jääb „parajaks etümoloogiliseks pähklikuks”.⁴⁴

Tiitli *tabarna/labarna* tekkimises legendaarse valitseja Labarna nime kasutuselevõtu puhul hetidi kuningate poolt võib näha ajaloolist analoogiat sellega, kui Julius Caesari nimest sai Rooma keisrite tiitel. Mõlemad väljendasid „imperiaalset ideed”, suurvalitseja mõistet, propageerides, et parasjagu võimul olev valitseja X on legendaarse valitseja legitiimne järeltulija ning teistest valitsejatest tähtsam. Kuid hetidi kuninglikus titulatuuris tiitlite LUGAL.GAL – „suurkuningas” ja *tabarna* – „kuningas” (keiser) puhul polnud universalistlik aspekt veel nii ilmselge kui 13. saj. e. Kr., mil Hetiidi kuningad hakkasid kasutama teist suurkuninglikku ja selgelt universalistlikku tiitlit LUGAL.KIŠ – „maailma kuningas”. Kuigi 17. saj. nimeatasid Hetiidi kuningad end ainult LUGAL.GAL ja *tabarna*, oli oikumeenilise valitsemise soov neil kindlasti juba siis olemas. See võis tekkida Hetiidi kuningate puhul isegi varem. Juba esimene teadaolev Hetiidi kuningas Anittas, kes valitses Kuššaras ja kes kandis tiitlit LUGAL ^{uru}Kuššar⁴⁵ – ‘Kuššara linna/

maa kuningas’,⁴⁶ kasutas ka teisi tiitleid, sh. *rubā’um rabūm* – ‘suurvürst’, mis oli väga sarnane tiitlile LUGAL.GAL – ‘suurkuningas’. See akkadikeelne epiteet *rubā’um rabūm* – ‘suurvürst’ tähendas laiemas mõistes ‘kõikide vürstide vürsti’ ja seda võib võrrelda juba Mesopotaamia universalistliku tiitliga LUGAL.KIŠ – ‘universumi kuningas’ ja ka teise suurkuningliku tiitliga LUGAL.GAL – ‘suurkuningas’. Seega võis universaalse kontrolli idee – idee maailmavalitsemisest – tekkida hetiididel juba 18.–17. saj. e. Kr. Tiitel *tabarna* vaid kinnitas hetidi kuninga uut staatust kuningast ehk siis tavalisest lokaalsest valitsejast – vürstist sai kuningate kuningas, kuningas üle teiste maade ja valitsejate, ehk sisuliselt „suurkuningas”, „keiser”. Universalistlik tiitel LUGAL.KIŠ – ‘universumi kuningas’ oli oma sisult sama, mis *tabarna*’gi ehk „suurkuninglik”, „keiserlik” tiitel, kuid näitas ka valitseja otsest soovi olla oikumeeniline valitseja.

Lõpetuseks

Vaatamata ülalmainitud mitmetele teooriatele *tabarna* tiitli päritolust, sh. ka tugevale hatti päritolu pooldajate argumentatsioonile (viimasel ajal eriti Soysal), kuid samas ka väga hästi põhjendatud indoeuroopa päritolu toetavale hüpoteesile (Jaan Puhvel jt.) on käesoleva artikli autori arvates *tabarna* puhul tegemist siiski indoeuroopa „leiutisega” ja puhtalt indoeuroopa nähtusega, mille leiutasid hetiidid ning tõid Anatoolia kultuuriruumi.

Kui hatti mõjude suhtes *tabranale* jääb küsimus lahtiseks, siis tiitli *tabarna* puhul pole üldse täheldatud mingeid Mesopotaamia mõjutusi, seda vaatamata sellele, et suur osa ja võiks isegi öelda, et enamik hetidi

⁴³ Samas, lk. 206.

⁴⁴ Vt. nt. J. Tischler. Labarna, lk. 358.

⁴⁵ Mõistest LUGAL ^{uru}Kuššar vt. V. Sazonov. Hetiidi kuningate titulatuuri arengujoontest 17.–13. saj. e. Kr., lk. 37.

⁴⁶ H. Otten. Die Apologie Hattusilis III. Das Bild der Überlieferung. Otto Harrassowitz, Studien zu Bogazköy-Texten, Heft 24, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1981, lk. 4, rida 4: ^mHa-at-tu-ši-li LUGAL ^{uru}Kuššar.

kuninglikke tiitleid ja epiteete, nagu LUGAL – ‘kuningas’, LUGAL.GAL – ‘suurkuningas’, UR.SAG – ‘kangelane’ jne., on pärit just Mesopotaamia kultuuriruumist (Assüüria ja Babüloonia).⁴⁷

Lühendid

KUB = Keilschrifturkunden aus Boghazköy (Berlin).

BoTU = E. Forrer. Die Boghazköy-Texte in Umschrift = WVDOG 41, 42, Berlin, 1922, 1926.

JSC = Journal of Cuneiform Studies.

TUAT 2005 = Texte aus der Umwelt des Alten Testaments, Neue Folge, Band 2, Staatsverträge, Herrscherinschriften und andere Dokumente zur politischen Geschichte, (hrsg.) Jankowski B., Wilhelm G., Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 2005.

WVDOG = Wissenschaftliche Veröffentlichungen der deutschen Orient-Gesellschaft.

Vladimir Sazonov

(1979)

Lõpetanud 2003 Tartu Ülikooli ajaloo osakonna, aastast 2005 *magister artium*. Hetkel Tartu Ülikooli ajaloo osakonna doktorant. Õppinud Tartu Ülikoolis Lähis-Ida vanu keeli (sumeri, akkadi, hetiidi, ugariti jt.), ajalugu ja arheoloogiat ning täiendanud end Göttingeni Ülikoolis. Eesti Assüroloogia Seltsi esimees. Osalenud rahvusvahelistel assüroloogia konverentsidel.

⁴⁷ Hetiidi kuninglike tiitlite Mesopotaamia päritolu kohta vt. V. Sazonov. Hetiidi kuningate titulatuuri arengujoontest 17.–13. saj. e. Kr., lk. 30–51.